

הרב משה צבי נריה

צדקה של חסד וצדקה של משפט

(בין ישראל לעמים)

א.

בבא בתרא י', ב, איפרא-הורמיו אימיה דשבור מלכא, שדרא ארבע מאה דיגרי לקמיה דר' אמי ולא קבלינהו, שדרתינהו קמיה דרבא וקבלינהו משום שלום-מלכות. שמע ר' אמי איקפד, אמר: לית ליה ביבוש קצירה תשברנה (כשתכלה זכות שבידם וייבש לחלוחית מעשה הצדקה שלהם אז ישברו — רש"י)?

ובשו"ע יו"ד סי' רנ"ד סעי' א', אסור לישראל ליטול צדקה מן העכו"ם בפרהסיא אבל בצינעא מותר, ומקור הדברים הוא בסנהדרין כ"ו, ב, עיי"ש, והביא בט"ז שם ס"ק ב' תמיהת הדרישה מ"ט שרי בצנעא והרי תהיה לעכו"ם זכות בזה, וכי לית לן בכה"ג, "ביבוש קצירה"? ותירץ שם הט"ז, דלא שייך ביבוש קצירה אלא כשהעכו"ם מכוון דוקא לעניי ישראל — וזו היתה כוונתה של איפרא-הורמיו (ועי' מה שתי' הגאון ר' יוסף שאול נטנזון ז"ל ביד שאול הל' צדקה, וחילוקו מסתייע עפ"י מה שכתב הגאון הנצי"ב ז"ל, בהסכמתו לספר "אהבת חסד" של מרן ה"חפץ חיים" ז"ל).

ובשו"ת "דעת כהן" למרן הגראי"ה קוק זצ"ל, כתב ליישב תמיהת הדרישה ד"חזינן דקבלת צדקה דיחיד קילא טובא מקבלת צדקה דרבים. וצריך לומר דעיקר "ביבוש קצירה" שייך דוקא בצדקה דרבים [כזו של איפרא-הורמיו], דאלימא טובא זכותא דידה, — — — ולא בצדקה דיחיד" (עמ' רמ"ז).

ולענ"ד נראה ליישב בדרך אחרת, דנחזי אנן: עכו"ם מצווין על הצדקה או אינו מצווין? — והנה הדברים מפורשים כהי' הר"ן סנהדרין ג"ו, ב, ד"ה ויצו וכו' ואמרינן [ג"ז, ב] בניו לדין ביתו לצדקה, אלמא דבצדקה גמי מחייבי, ואשכחן דמיענשן עלה, דכתיב ויד עני ואביון לא החזיקה (יחזקאל ט"ז, מט). וכך כתב שם ביד רמ"ה לדף ג"ז, סד"ה כתיב, ובמהרש"א שם ג"ו, ב, בד"ה בפירש"י וכו'.

והנה תמה מרן הרב זצ"ל, בהמשך תשובתו ב"דעת כהן", על עיקרה דמילתא, שאמרו חז"ל דיש להמנע מלקבל צדקה מן העכו"ם משום "ביבוש קצירה", והרי לדעת הרמב"ם חייבים אנו לכוף את כל באי העולם, לקבל מצוות שנצטוו בני-ינח (הל' מלכים

פ"ח, הל' י'), ועאכו"כ לסייע בידם לקיים מצותם, ואם כן היאך נמנע מהם לקיים מצוותם? (שם, עמ' תכ"ה) *.

אלא שמרן הרב זצ"ל מסתפק שם אם ב"נ חייבים בצדקה, ולפי מה שיבואר להלן הרי יתכן שזו פלוגתא דרבנותא, ומלשון הרמב"ם נראה דאינם חייבים בה, אולם לשיטת הרמ"ה והר"ן ומהרש"א, שכתבו בפירוש שב"נ חייבים בצדקה (וזהו גם דעת הרוקח בסי' שס"ו), תמיהת מרן הרב זצ"ל במקומה עומדת.

ב.

ונראה לומר דבמצות צדקה ישנם שני צדדים: צד חברתי וצד מוסרי. הצד החברתי — טובת המקבל שנעזר ממצוקתו, והצד המוסרי — טובת הנותן שמתרגל ומתחנך לנדיבות-הלב. ושנינו במס' סוכה מ"ט, ב, וא"ר אלעזר אין צדקה משתלמת אלא לפי חפד שבה, וכתב מרן המהר"ל מפראג: "שכר הצדקה לפי גמ"ח שבה, היינו שיתן הנותן מצד הטוב שבו שהוא נפש טובה, ולכך אמר רודף צדקה וכו', [כי] כאשר העני בא אליו ומבקש ממנו, ועושה בשביל שלא יוכל לראות בצרתו ונותן לו, אין זה מורה על הטוב שבו" (נתיבות עולם, נתיב הצדקה, פרק א') וכן: "לפי גמ"ח שבה — כפי מדת טובו של נותן, כאשר נותן הצדקה בעין-יפה, שזה נקרא איש טוב" (נתיב גמ"ח, ספ"ב). ועי' לקוטי מהר"ן תניינא סי' ד': "כשמתחילין להתנדב לצדקה, אזי צריכים לשבר האכזריות שלו, להפכו לרחמנות, וזהו עיקר עבודת הצדקה". ומקרא מלא הוא: "וישמחו העם על התנדבם, כי בלב שלם התנדבו לדי" (דברי-הימים א', כ"ט, ט) **.

* ועפ"י דברי מרן הרב זצ"ל, דבמה שנתחייבו ב"נ, אדרבה מצוה עלינו לסייעם, מיושב ברווחא מה שתמה בהגהות אשרי לרא"ש ב"ב פ"א סי' ל"ו, מאי שנא צדקה שאין מקבלין מהם, ומאי שנא נדרים ונדבות דמקבלין מהם? דאפשר לומר דכיון דב"נ נצטוו על עבודת-זרה, הרי כל שמקריב לגבוה ולא לע"ז, מצוה קעביד דפריש מע"ז ובכה"ג מצוה עלינו לסייע לו. וכך כתב בראשון לציון הל' צדקה סי' רנ"ט סעיף ד' "אי נמי שאני קרבן, דשמא גירות איזדריק ביה". ומצאתי לי תנא דמסייע, הגאון ר' יהושע אייזיק חריף ז"ל מסלונים, שכתב בספרו מרבה עצה (סי' ט"ו) דאהני לן טעמו של הרמב"ם ז"ל בקרבנות, גבי קדשי-עכו"ם וכו', דהקרבה דידהו אינה בכוונה רצויה כמו בקדשי ישראל, רק כפדי שלא ימשכו להקריב לעבודה זרה. ואפשר דמה"ט מילתא דמיבעי ליה בהגהות אשרי, פשיטא להו לתוספות (ב"ב ח', א'), ד"ה יתיב) כל דהוי כמו קרבן" מקבלין מהם, וכעובדא דטייעא דנדב שרגא לבי כנישתא, משום דכאמור דפריש בכה"ג מעבודה זרה, ועכו"ם מוזהרין על כך, ולכן לית בה משום ביבוש קצירה. ברם מדברי הרמב"ם עצמו נראה דלא ס"ל שהקרבת קרבנות לדי' זהו חלק ממצותן שלא לעבוד ע"ז, שהרי כתב בפ"י מהל' מלכים הל' י' "ב"נ שרצה לעשות מצוה משאר מצוות התורה, כדי לקבל שכר, אין מונעין אותו לעשותה כהלכתה, ואם הביא עולה מקבלין ממנו". והשתא אם כדברנו מה חידוש יש בדבר? ועל כרחק ס"ל לרמב"ם כהגהות אשרי, וצריכים לתרץ כמו שכתבו שם שכל שלא בא לכפרה אין בו משום ביבוש קצירה. ** ועל פי הסברה זו, יוטעם לנו תירוצו של הר"י בתוס' ב"ב ח', ב', ד"ה אכפיה וכו', דהקשו

ובפירוש המשניות לאבות פ"ד מט"ו, שנה לנו הרמב"ם: "והכול לפי רוב המעשה — כשיתן האדם למי שראוי אלף זהובים בבת אחת לאיש אחד, ולאיש אחד לא נתן כלום, לא יעלה בידו מידת הנדיבות בזה המעשה האחד הגדול, כמו שמגיע למי שהתנדב אלף זהובים, ונתן כל זהוב מהם על צד הנדיבות, מפני שזה כפל מעשה הנדיבות אלף פעמים, והגיע לו קנין חזק".

[ועי' ירושלמי שקלים פ"ב, ה"ג, והעמדנו עלינו מצוות לתת שלשית השקל וגו' — ר"ה בשם ר' אחא מכאן שצריך לשלש שקלו ג"פ בשנה. וכתב ע"ז הגאון "צפנת פענח" בפ"ז ממתנ"ע הל' ה': "ומדברי הירושלמי משמע, דאם נתנו בבת אחת לא יצא, רק דצריך לשלשם". ועי' ב"ח טור או"ח סי' תרצ"ה ד"ה וצריך וכו'].

והשתא נראה דחלוקה מצות-צדקה בישראל ממצותה בעכו"ם, דישראל-עם-קדושו נתחייבו במצות צדקה משני צדדיה, גם מצד העזר לזולת וגם מצד החסד והנדיבות, ואילו בני-ינה לא נתחייבו אלא מצד העזר לזולת במצותו, ואילו על הנוך עצמם לחסד ולנדיבות לא נתחייבו (וכן מה שאמרו בב"מ ל"ב, ב', אוהב לפרוק ושונא לטעון, מצוה בשונא כדי לכוף את יצרו — אפשר דב"נ יהיה מחויב להקדים פריקה לטעינה, דבדידיה אין חיוב כפית יצר, אלא שצ"ע אם צעב"ח דאורייתא גם בב"נ).

ונפקא מינה היכא דלא קיימו עניים, דעל מה ששינוו בב"ב ט', א, לעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה, ופסקה הרמב"ם בפ"ז ממתנ"ע הל' ה', כתב הגאון "צפנת פענח" שם: רוצה לומר דזה מוטל עליו חיוב לחפש עניים, וציין לעי' בשבת ק"ד, א, "מה דרכו של גומל חסד לרוץ אחר דלים" (ועי' מה שכתב הרש"ז פינס ז"ל בספרו המצויין "מוסר המקרא והתלמוד" פרק ז', ב, "צדקה אינה אלא סעיף ממידת החסד", ובהערה שם הביא הגמ' בשבת והוסיף: ובוזה נתיישרה קושיית התוספות

שם היאך מצינו דין כפיה בצדקה, והרי כל מצות עשה שמתן-שכרה בצדה אין בית דין מוזהרין עליה וכו' ? ולר"י נראה דבצדקה כופין משום דאית בה לאו, דכתיב בה לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ וכו'. והיינו שעיקר הכפיה היא, משום חובתנו להדריך כל אדם מישראל לנדיבות הלב ולפתיחת היד.

והדברים תואמים את שיטת הרז"ה בבא-קמא דף ל"ו, דהא דכפיי רבא לר"נ בר אמי, היינו עד שאמר רוצה אני, והיינו עד שהביא אותו לרצון עצמי של מתן צדקה. ולכאורה שיטת הרז"ה קשה להולמה, דאם עיקר ההיתר לכפות הוא משום טובת העניים, למה לנו שיאמר "רוצה אני" ועד כאן לא שמענו מסוגיית הגמ' בראש השנה ו', א', אוהרה לבי"ד שיעשוק (שזה כולל גם צדקה — כדדרשינו שם "בפיך — זו צדקה", שהוקשה גם בזה לקרבנות, עי' שו"ת חת"ס יו"ד סי' רמ"ב שהבין כך בשיטת הרשב"א שם, וכך כתב בהי' הרמב"ן ב"ב שם), והיינו בצדקה שנתחייב בה ע"י נדר שהוציא מפיו ברצונו החפשי, ומה"ט גם כפייתו צריכה להיות עד שיאמר רוצה אני, והיינו שבסופו של דבר יתן מריצונו, אבל בצדקה רגילה שאמדהו גבאי צדקה ותייבוהו, מנא לו דהכפיה צריכה להיות עד שיאמר רוצה אני ?

ברם עפ"י האמור, דעיקר הכפיה בצדקה היא על מידת הרצון והנדיבות, — כדעת הר"י בתוספות — שפיר בעינן גם בסוג צדקה זו להגיע למידת רצון מלאה.

בעבודה זרה י"ז, ב, ד"ה ובגמ"ח לא וכו'). וכך כתב קדוש-ד' הגר"ח בן-עטר ז"ל בראשון לציון ריש הל' צדקה (סי' רמ"ז): "דאפילו מבלי תובעים אותו, מצוה על האדם להפריש מממונו לצדקה, ולחפש עני לתת לו" (ואין להקשות על דבריהם ממה שאמרו בזה בר"ה דף ד', א, בתד"ה צדקות, ובר"ן שם ד"ה צדקה וכו', דהתם מיירי בצדקה נוספת שנתחייב בה מרצונו).

ואילו בבני-נח ניתן לומר, דאימתי נתחייבו בצדקה, רק היכא "דקיימו עניים", שהעניים מבקשים צדקה.

ואם כי מצינו בתוספתא גיטין, ומייתי לה בירושלמי גיטין פ"ה הל' ט': עיר שיש בה גויים וישראל, מעמידין גבאי גויים וישראל, וגובין משל גויים ומשל ישראל וכו'. ולמדנו שגם מינוי-גבאי והקמת-קופה נכללים בחיובי צדקה של עכו"ם, היינו טעמא דדברים אלו נקבעים לפי צרכי העניים במקום ויכולת הנותנים, והגבאים אינם אלא יד-עניים, וכלישנא דרב יוסף "אנן יד-עניים אנן" (בבא קמא ל"ו, ב), וכשם שעכו"ם חייבים לתת לעני הפושט יד והמחזור על הפתחים, כך חייבים לתת גם לגבאי צדקה, שכל שיש עניים במקום, שפרנסתם מוטלת על אנשי המקום, מקרי "קיימו עניים", ובכה"ג אפילו כשהגבאי מחלק צדקה של עכו"ם לעניי ישראל, לית בזה משום "ביבוש קצירה".

והשתא נראה לומר דבמה דברים אמורים, כשהגבאי גובה את הצדקה הקבועה, כפי שאמדהו ליתן, שהרי כאמור זוהי מצותו של הנותן, ואדרבה בכה"ג חייבים אנו לסייע לעכו"ם לקיים מצותן, מה שאין כן כשעכו"ם מתנדב יותר מחובתו, וממציא כסף לגבאי-צדקה — אותה דרגת התנדבות רק ישראל נתחייבו בה, ואילו עכו"ם אינו מחויב עליה כלל, וכשעכו"ם עושה כך, בכה"ג הנהו חורג ממצות-צדקה של בני-נח, ומקיים מצות-צדקה כפי שנצטוו ישראל, במדת חסד ונדבת-לב, וזכות גדולה זו עלינו למנוע ממנו משום "ביבוש קצירה".

וזוהי ששינוי בנידון של איפרא-הורמיז, דמלבד החובה שודאי מלאה כמקובל, שדרא תרומת-צדקה נוספת לקמייהו דחכמי ישראל, ובכה"ג קבע רב אמי דאין לקבל ממנה משום "ביבוש קצירה", אבל בעני ישראל המבקש מעכו"ם צדקה בצנעא, דבכה"ג לית בזה משום חילול השם, וכיוצא בזה בגבאי-צדקה הגובה את מכסת הצדקה הקבועה, אדרבה מצוה קעבדי, ולית בה כלל משום "ביבוש קצירה", דעל צדקה זו גם בני-נח נצטוו.

וסלקא לה הסתירה, בין ההלכה הפסוקה דמותר לישראל ליטול צדקה בצנעא מעכו"ם, להך ד"ביבוש קצירה".

ג.

ולפי האמור נראה להדגיש, כי גם אילו היתה איפרא-הורמיז ממציא צדקה זו לעניי

עכו"ם, גם אז היתה זו זכות לה, בצדקה נוספת זו, אלא שברור שלעניי ישראל היתה זכותה בזה גדולה יותר.

ואולי ניתן להביא ראיה לדברינו ממה שמפורש בענייננו: "ורבא [שהסכים לקבל את הצדקה, טעמו היה] משום שלום-מלכות", ובכדי שלא לעבור על "ביבוש קצירה" — "לעניי עכו"ם ייבנהו". והנה אם בשעה שקיבל רבא את כסף-הצדקה היתה מראש כוונתו לחלקה רק לעניי עכו"ם, מדוע אפוא הוזכר אצלו הטעם של שלום-מלכות? וקדוש-ד' הגר"ח בן-עטר ז"ל, בעל "אור החיים", בספרו "ראשון לציון" הל' צדקה סי' רנ"ד, הרגיש בזה ויישב דעצם הקבלה של רבא, גם היא לזכות נחשבת, שמסרו צדקה לידי ישראל, ולכן נחוץ היה נימוק נוסף זה להצדקת המעשה.

[ועל דרך זה אפשר להוסיף עוד טעם עפ"מ"ש ביד רמ"ה, בסוגיא, סוף סי' קל"ב, שגם אם נתחלקה הצדקה לעניי גויים, נהנו ממנה בעקיפין גם עניי ישראל "דכיון דיהבינן להו לעניי גויים, רויחא להו מילתא לעניי ישראל במעות דידן, דלא צריכינן למיתב מינייה מידי לעניי גויים, ושקלי להו עניי ישראל לכולהו, ואשתכח דמתהני להו לעניי ישראל בהאי ארנא וכו'"].

וסברא זו של אוה"ח צ"ע, שאם זו היתה דעתו של רבא, ובגלל זה סירב לקבל את הצדקה, אם כן במה הוצדק בסופו של דבר מעשהו של רבא גם אם החלוקה היתה לעניי-עכו"ם?

ואמנם אפשר לתרץ ולומר, דרבא אמי כשלעצמו סבר, שמן הראוי היה שרבא גם הוא לא יקבל כל עיקר, כדרך שנהג הוא, אלא שגם אם קיבל [או משום דלא ס"ל שעצם הקבלה היא זכות, או משום דס"ל שנימוק שלום-מלכות מכריע], הרי לכל הפחות "איבעי ליה למיפליגנהו לעניי עכו"ם", בכדי למעט את הזכות עד כמה שאפשר. ברם מדברי המהרש"א שם, משמע דלא ס"ל סברא זו של בעל אורה"ה, שכן כתב בטעמו של רבא אמי דלא קבלינהו, משום שבמקומו לא היו עניי עכו"ם, ומשמע דאילו היו שם, היה גם רבא אמי מקבל ומחלק להם.

ואם כי כאמור, אפשר לומר דלרבא הנה נוסף על צד-הקולא שעל ידי החלוקה לעניי עכו"ם, נחוץ לנו גם הנימוק הנוסף של שלום-מלכות, להכריע כנגד הסברא של הזכות שבעצם הקבלה [וטעם זה היה מכריע גם אצל רבא אמי אילו היו במקומו עניי עכו"ם], ברם לפי דברנו השאלה מיושבת ברווחא, והיינו שסוג-צדקה זה החורג מחובת צדקה רגילה, זכות הוא לנותנה, גם אם הכסף מתחלק לעניי עכו"ם, ועל כן בזקק גם רבא לנימוק של שלום-מלכות, שבגללו הסכים לקבל את הצדקה של איפרא הורמיז, גם אם חשב מראש לחלקה לעניי עכו"ם.

אכן בצדקה רגילה, שמתחייבים בה גם בני-נח, אין כלל הדין של "ביבוש קצירה", על כן מותר לישראל ליטול צדקה בצינעא מעכו"ם. ומצאתי שהקדימני בעיקר הסברא, אחד גדול איש-ירושלים מלפני כמה דורות,

הרב אליהו יוסף ריבלין ז"ל בספרו "אהלי-יוסף" — ירושלים תרכ"ח — בדיני צדקה אות ח', וכתב שם בקיצור בישוב הקושי מדוע נזקק רבא גם לטעם שלום-מלכות: "והנה הצדקה והסד, כיון שאינם ממצוות שלהם וכו', הוא אפילו לעכו"ם, ועל כן יש בזה נמי משום ביבוס קצירה", אלא שלא הרחיב הדברים.

ובראשון לציון שם סי' רנ"ט סעי' ד': "ונראה לומר דהיינו טעמא דדייקינן מילת קצירה — — דבהכרח מיירי בזכות דשייך בו זריעה [וקצירה], כאומרו זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי הסד, והא מילתא [כלומר צדקה שיש בה הסד] היא דמהניא להו להאריך קיצם".

ד.

ושיטת הרמב"ם היא לכאורה, דבני-נח לא נצטוו על הצדקה, שהרי כתב בהל' מלכים פ"י הל' י': "בן נח שרצה לעשות מצוה משאר מצוות התורה וכו', אין מונעין אותו וכו', נתן צדקה מקבלין ממנו".

והנה הקושי מהגמ' בסנהדרין דף נ"ז, ב', "ביתו — לצדקה", אפשר לתרץ, שהרמב"ם יפרש "ביתו — לצדקה" כפירש"י שם, דף נ"ו, ב, ד"ה דיני קנסות, דצדקה — היינו פשרה (ועי' מה שכתב בזה הגאון ר' מאיר-שמחה ז"ל, במשך חכמה פ' וירא, על הפסוק כי ידעתיו וגו')*.

ברם מה נעשה להך קרא דיתחזקאל שהביא בחי' הר"ן, שנענשה סדום על אשר ייד עני ואביון לא החזיקה", וכן לתמיהת הדרישה — דהרי בפרוש פסק הרמב"ם דמותר לו לישראל לקבל צדקה מעכו"ם בצנעא (מתנות עניים פ"ח הל' ט), וכיון דלאו מצותו וחובתו קא עביד, הרי זכות היא לו, ויש בזה משום "ביבוס קצירה" ?

ולכן נראה לומר, שגם הרמב"ם סובר בעיקר הדין, דבני-נח נצטוו על הצדקה, אלא שדעתו היא שאינם מחויבים לתת צדקה כשאינן תובעים מהם, וחיוכם הוא רק בדקיימו עניים ומבקשים מחייתם (כאמור לעיל בשיטת הרמ"ה וחי' הר"ן), ולכן נענשה סדום על אשר ייד עני ואביון לא החזיקה". ומיושב אפוא גם לדעתו, דבשעה שעני מישראל בא לבקש צדקה, בכה"ג חיוב יש גם על העכו"ם ומצוה קא עביד.

* ובבלי חמדה ר"פ וירא, העיר על דברי חי' הר"ן והמהרש"א, דלפי דעתם דצדקה ממש הוא ולא פשרה, אמאי דוקא ביתו [אלו הנשים] לצדקה ? ולענ"ד נראה לתרץ, דאטו בקרא כתיב ביתו לצדקה, והרי מקרא כתוב בתורה כך: כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו וגו' ושמרו דרך ד' לעשות צדקה ומשפט, ומקשה רב המנוגא דא"כ נלמד מכאן דאשה [ביתו] מיפקדא [על הדין], והוא מתרץ דכיון דבקרא נזכרה גם צדקה, אפ"ל דבניו מצווין גם על צדקה וגם על משפט, ואילו ביתו [אלו הנשים] מצווין רק על צדקה, ולא קשה מידי.

וראיתי ביד אליהו (לובלין) סי' ל"ח, שהעיר דמאברהם ליכא למילף דמדת חסידות היתה בו, עיי"ש. ולענ"ד לאו מילתא היא, דהלימוד איננו מקרא דאברהם אלא מויצו וגו', וקרא דאברהם שנאמר בו אשר יצוה, בא ללמדנו דויצו כולל לא רק משפט אלא גם צדקה, דזוהי כוונת ר' יוחנן: ויצו — אלו הדינין, וכן הוא אומר כי ידעתיו למען אשר יצוה וגו' (סנהדרין נ"ו, ב'), ושפיר ילפינן מכאן — לשי' הרמ"ה וחי' הר"ן והמהרש"א — דבני-נח נצטוו על הצדקה.

ומה שלא הזכיר מצות-צדקה בין שאר מצוות בני-נח, הנה לא מיבעי אם מפרש "ביתו — לצדקה" היינו פשרה, כפירוש רש"י, הרי לא הוזכרה מצוה זו של צדקה לעניים בפירוש בגמ', אלא גם אם הוא מפרש "ביתו — לצדקה" היינו צדקה ממש, כפי ח"י הר"ן, נראה לומר דלדעת הרמב"ם מצות צדקה של ב"ב איננו מצוה באנפי נפשה, אלא כיון דילפינן לה מקרא דויצו, הריהי חלק מהדינין שנצטוו עליהם בני-נח וכלולה בתוכם, והדברים נראים דכיון דאינן כאן צד-חיוב מטעם נדיבות-לב, אלא מצד ההכרח להחזיק יד עני, הנה סוג צדקה כזה כלול במושפט ונלמד כאמור מקרא דויצו (ועי' רמב"ן בראשית י"ט, ה, ורבינו בחיי שם י"ח, כ). ואפשר שגם הרמ"ה, הר"ן ומהרש"א, לכך נתכוונו.

ואמנם מצאתי שהגאון מהרש"ם ז"ל מברעזאן, הסביר שיטת הסוברים דב"ב נתחייבו בצדקה, דס"ל דצדקה הוי אביזרייהו דדינים, (תכלת מרדכי פ' בראשית, נר מצוה אות י'), וכך הסביר גם הגאון האדר"ת ז"ל בספרו "תשובה מיראה" [ירושלים תרס"ו, ונספח עתה לרמב"ם הוצאת שולזינגר] רמב"ם, פרק י' מהלכות מלכים הלכה י'. והרי לנו דעיקר חיובם הוא מצד חובת העזרה לנצרכים. ובתורה שלמה בראשית י"ח, יט, אות ר', הביא בשם ספר לבנת הספיר :

"ונראה בעיני מדכתיב ויצו ד' א' ואיתערו א' אלו הדינים, ובכלל הדין ומשפט, צדקה לפרנס העניים, משל למלך שהיו לו בנים גדולים וקטנים, חכמים וטפשים, נתן הממון ביד הגדולים והחכמים לפרנס את הקטנים והטפשים, וכי לא יהיב להו הוו גזלנים, וכתיב מכל עץ הגן אכל תאכל — — קרי ביה תאכיל, פירוש [תאכיל] לכל הצריך לו, והם [אנשי סדום] מנעו מזוני מעניים".

ובלוח-היובל של מוסד "עזרת-תורה" — ניו יורק תרצ"ו — מצאתי איגרת-ברכה של הגאון ר' איסר זלמן מלצר ז"ל, ובה הוא מעלה יסוד זה שצדקה אף היא כלולה בדינים שנתחייבו בהם בני-נח, מתוך דרשת חז"ל במלחמת המלכים נגד אברהם אבינו, שנאמר שם "ויבואו אל עין משפט" — עין שעשתה מידת הדין בעולם [הכוונה היא לאברהם אבינו] — בקשו לסמותה" (בראשית-רבה פ' מ"ב, יא) והגרא"ז מבאר את המדרש על פי הכתוב: "כי ידעתיו וגו' ושמרו דרך ד' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית ח"י, יט), והנה הוקדמה כאן צדקה למשפט, והרי מהראוי היה ללכת לפי הסדר, שחייב אדם ראשית כל לנהוג לפי המשפט, ורק אחר כך לקיים מצות צדקה, וכמו שנאמר בדוד המלך שעשה משפט וצדקה? אלא שבא הכתוב ללמדנו שישנה צדקה שהיא עצמה בגדר של משפט, וזהו מה שעשה אברהם אבינו שפירסם את מידת הדין בעולם, והיינו שלימד ברבים ושינן לכל באי-עולם שמחוץ לצדקה של חסד (שבה לא נתחייבו בני-נח), קיימת גם צדקה של משפט, ומניעת צדקה זו היא כמו גזל ממש.

ולפי הסברה זו של הגרא"ז מלצר ז"ל, בדיוק לישנא דקרא "ושמרו דרך ד' לעשות צדקה ומשפט", דהיינו צדקה שהיא בגדר של משפט, שחובתה באה מצד הדין ולא דוקא מצד החסד, הדרנא לשיטת הרמ"ה והר"ן והמהרש"א, שלפיהם למדה הגמרא בסנהדרין מהך קרא גופא, דבני-נה נצטוו על הצדקה, שאפשר כאמור שגם לשיטתם אין זו מצות-צדקה מתורת החסד שנצטוו בה ישראל, אלא מצות-צדקה מצד הדין, צדקה במצבים קשים של סבל הזולת, שאז היא הופכת לחלק מדיני בני-נה.

אכן, מידת הדין הזאת של משפט-הצדקה, שנעשתה על ידי אבינו הראשון, היתה מכוונת כלפי כל באי-עולם, ואילו מעצמו תבע הרבה יותר מזה. והעירני בני יקירי הרב פתחיה שליט"א, למה שכתב מורי ורבי הגרי"מ חרל"פ זצ"ל בספרו "מי מרום — נימוקי המקראות" (ירושלים, תשי"ז) עמ' נ"ד: "שכן מידת החסד של אברהם אבינו, לא היתה רק מצד התעוררות הרחמים על אחרים, כי אם מצד עצמיותו, להיטיב ולעשות חסד".

ובמקום אחר הוסיף לבאר, שמידת-חסד זו נתחדשה באברהם אבינו, אחרי שנכנס בברית המילה: "וכן בבחינת החסד של אברהם אבינו — חילוק גדול היה בין לפני המילה לבין אחר המילה: שמקודם היה החסד שלו, רק כשנודמן לו עם מי לפעול חסד — — — אבל אחר המילה נתגלה בו חסד עצמו — — — שרדף אחר החסד, ישב פתח האהל כחום היום — יושב ומצפה שיעבור מישחו שיוכל לעשות עמו חסד" ("מי מרום" חלק שמיני — ירושלים תשכ"ט — עמ' ע"ה).

ואמנם כך שנינו באבות דר' נתן, נוסחא ב', פרק י"ד: "אמר לו [הקב"ה]: איוב, עד מתי אתה משתבח? אתה — אם לא בא עני בתוך ביתך, לא היית מרחם עלי, אבל אברהם לא עשה כן — אלא מיום שלישי למילה הלך וישב לו על פתח אהלו, שנאמר והוא יושב פתח האוהל כחום היום" — והרי לנו שמידת-חסד זו נתחדשה אחרי ברית המילה.

ולפי דרכנו למדנו שאיוב ראה את עצמו כממלא חובתו בשלמותה, אעפ"י שלא יצא לחפש עניים ורק נענה לבקשת העני שהגיע אליו, והיינו כאמור שבני-נה לא נתחייבו ביותר מזה.

ובענין מינוי גבאי צדקה, אפשר שמחויבים הם, כג"י התוספתא דגיטין, דגם זה נכלל ב"קיימו עניים" כמו שכתבנו לעיל, ומה שהשמיט הרמב"ם הלכה זו מהלכותיו, אפשר שכשם שלא פירט לן פרטי שאר הדינים שנצטוו ב"ג, כך לא פרט פרטי סדרי הצדקה אצלם.

ויתכן דס"ל להרמב"ם, דבאמת אינם מחויבים בזה כלל, ומה שאמרו שם בתוספתא כפי הגירסא בירושלמי שם פ"ה, הלכה ט' "מעמידין גבאי גויים", אפשר דגם זהו רק משום דרכי-שלום, אבל חיוב אין בזה, וסיום דברי התוספתא שם — "משום דרכי שלום" — עולה על כל האמור למעלה. ותנא דמסייע לו לשון התוספתא כפי הגירסא

בירושלמי עבודה זרה, פ"א ה"ד, ששם לא הוזכר כלל מינוי גבאין מן העכו"ם, אלא "אם נותנין הנכרים לגבאין — גובין מהן" (והרי על פי זה ממש ניסח הרמב"ם את לשון ההלכה: "אם נתן צדקה — מקבלין ממנו"). והשתא דלא קשה מידי מהתוספתא, אפשר לומר גם בשיטת הרמ"ה וחידושי הר"ן דרק בשעה שמבקשים מהם צדקה נתחייבו ב"ג, אבל במינוי גבאין ובנתינה לגבאין לא נתחייבו כלל.

ה.

והנה הט"ז שם הסביר טעם ב"יבוש קצירה", שהוא משום הארכת הגלות, [ודחה סברת הדרישה, שיחיד המקבל צדקה כיון שהוא נהנה — מותר, — — — דהיאך נתיר לו להאריך הגלות בשביל הנאתו!], ובעקבותיו כתב מרן הגראי"ה קוק זצ"ל: "לולא דברי רבותינו בעלי התוס', וסתימת דברי שאר הפוסקים שמימיהם אנו שותים, הייתי אומר דכל הטעם דביבוש קצירה תשברנה, שזה קאי על המשכת המלכות, אין שייך כי אם בצדקה שבית-המלכות נותן, אבל בנכרים יחידים לא שייך טעם זה, ומשו"ה לא מצינו ענין זה כי אם גבי אימיה דשבור מלכא, והיה יוצא לפי"ז דין חדש, דברבים ואינו מבית המלכות, אין שם איסור כלל — אבל מה נעשה לרבותינו בעלי-התוספות שהקשו (ב"ב ח', א, ד"ה יתיב וכו') מהא דביהכנ"ס בעובדא דטייעא, אסוגיא דב"ב, וסתימת הפוסקים שלא נקטו חילוק כלל בין בית-המלכות לשאר יחידים, דלא משמע הכי, וצריכים אנו לקבל באימה את דעתם הרחבה מדעתנו" (דעת פה, עמ' רמ"ז). ויש להוסיף לדבריו שכך משמע גם מהרמב"ם שכתב דעכו"ם שנתן צדקה מחלקין [דוקא] לעניי עכו"ם — עיי"ש בכס"מ ובלח"מ — שמע מינה דגם עכו"ם יחיד המתנדב, יש בו משום "ביבוש קצירה", ועל כן אין מוסרים הצדקה שלו לעניי ישראל.

וסברא זו שהעלה מרן הרב זצ"ל, הקדימו בה הקדוש בעל אוה"ח בראשון לציון הל' צדקה סי' רנ"ד ס"ק ב' "דלא חיישינן להא דביבוש קצירה תשברנה אלא צדקה שעושים המלך או השרים דהוה כפלות, ויכריע להאריך זמן גאולתם, אבל בצדקה שעושה איזה יחיד, יבטל הוא וצדקתו" — ופלא שלא עמד על סתירת הסברא מדברי התוס' וכן מדברי הרמב"ם.

ולענ"ד נראה לדון בעיקר סברתו של הט"ז, ממה שאמרו בגמ' ב"ב ד', א, מפני מה נענש דניאל מפני שהשיא עצה לנבוכדנצר שנא' ועיויתך במיחן עניינן הן תהוי ארכא לשלותך, והנה במקרה זה לא היה כלל חשש של הארכת הגלות, שהרי נגזרה גזירת גלות של שבעים שנה, ובמות ג"ג נמשכה הגלות אצל אויל-מרודך וכו'.

ועל כרחק צריך לומר שעיקר הטעם הוא, משום שהצלחת גוי רשע, ולא רק מלך ושר, אלא אפילו יחיד, יש בזה משום חילול השם, באמור "הנה אלה רשעים ושלויה-עולם השגו חיל" (תהלים ע"ג, יב). ועי' רמב"ם ספי"ב מהל' רוצח: ואסור להשיא

עצה טובה לעכו"ם או לעבד רשע וכו', ומקורו הוא מהך דבבא בן בוטא שנתן עצה להורדוס, ולא חילק הרמב"ם כלל בין עצה למלך רשע — שמאריכה מלכותו — לעצה ליחיד, ועל כרחך כמו שכתבנו, ומעתה מובן מדוע לא חילקו בעלי התוס' והפוסקים בין צדקה של בית-מלכות לבין צדקה של יחידים.

ו.

ולפימ"ש לעיל — יוסבר יפה ענינו של דניאל. דהנה אילו יעץ דניאל בצורה סתמית לתת צדקה לא היה נענש כלל, דגם ב"ב מחויב היה בזה, ברם מצינו ברש"י סוטה כ"א, א, ד"ה הן תהוה, שדניאל נתכוון לטובת עניי ישראל (ומקורו הוא במדרש תנחומא משפטים, סי' ד', ובמדרש רבה משפטים פרשה ל', כ"ד), ובהתאם לעצתו של דניאל "היה נ"ב מקבץ בכל יום עניי ישראל וכו' ומפרנסן", והיינו שנתן נ"ב יותר מחובתו, ולא עוד אלא שהיה מזמין העניים לבוא אצלו, והיתה בזה אפוא משום מידת-צדקה של ישראל, גילוי מדת חסד ונדבת-לב, ובכה"ג עבר כאן דניאל על דין "ביבוש קצירה", דהצלחתו של נ"ב — ששרף את בית-המקדש — שנה נוספת, היה בה משום חילול-השם, ולכן נענש דניאל על שגרם לחילול-השם. ואם כי כאמור דניאל לטובה נתכוון, ברם דעת חז"ל לא הסכימה לדעתו, דאע"ג דקיי"ל, ד"היכא דלא אפשר — היותי הוא" (סנהדרין כ"ו, ב), ובכה"ג מותר לקבל צדקה מן הגוי גם בפרהסיא, סבירא להו לחז"ל דלא כל המדות שוות בחילול השם (ויש חילול השם שהוא דוחה נפשות — ע"י יבמות ע"ט, א), ואף שהיה הדבר נוגע לפקוח נפש דישאל, לא היה דניאל רשאי להשיא עצה להמשכת שלותו של נבוכדנצר, ולמאן דאמר שעונשו של דניאל היה "דשדיוהו בגובא דארייוותא" (ב"ב, שם), היתה בזה מדה-כנגד-מדה, דיסורים ממרקין אלו הביאו תועלת מרובה, דכיון דכוונתו לטובה היתה, זכה ונעשה על ידו קידוש השם, ועי' בספרי האזינו עה"פ כי שם ד' וגו' וירד דניאל לגוב אריות וכו' לקדש שמו הגדול. ובמדרש תנחומא שם: לפי שהיה (דניאל) יודע שלסוף נפשו (של נבוכדנצר) קניטא (יכעס ולא יוסיף לתת צדקה). ומוסיף המפרש ב"עץ יוסף" שהכוונה היא ש"אם היה יודע דניאל שיתנהג נ"ב בצדקה זו לעולם, לא היה נותן לו עצה זו". (ויפה פירש, דבאמת דניאל חשש לחלול השם, אלא שדן להיתר כיון שידע שאין זה אלא ענין זמני, ואילו לדעת חז"ל אף שלותו הומנית היתה בה משום חילול השם). ואפשר שלדניאל היתה בזה דרך אחרת, וסבור היה כיון שזוהי תקופה של הסתר-פנים, שוב הדבר אינו מעלה ולא מוריד, ולשיטתו אזיל — "אתא דניאל אמר: נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו, לא אמר גבור", ודעת חז"ל היא דעת אנשי כנסת הגדולה שחלקו עליו "והחזירו עטרה ליושנה" (יומא ס"ט, ב), והדברים עתיקים.